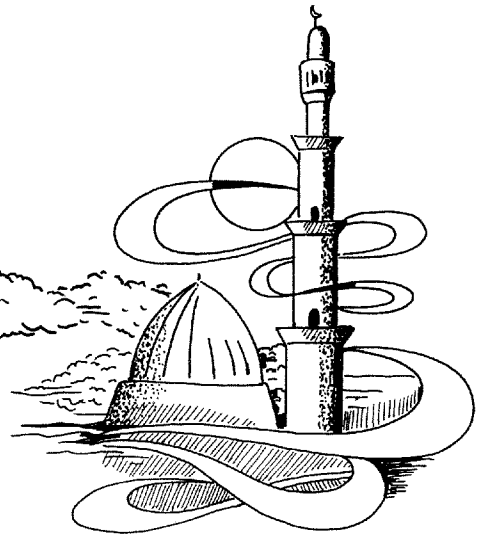

وصف مدینه منوره

علی بن موسی / اصغر قائدان

آقای «افندی علی بن موسی» کاتب بخش عربی روابط عمومی استانداری مدینه و امام جماعت مالکی‌ها در مسجد النبی، در دوره حکومت عثمانی بوده و از تاریخ تولد و وفات وی اطلاع دقیقی در دست نیست. وی رساله‌ای در توصیف مدینه منوره نگاشته است که در نوع خود در آن دوران کم‌نظیر بوده و نسخه خطی این اثر در دار الکتب المصریه نگهداری می‌شود. علامه حمد الجاسر که از مورخان مشهور عربستان است آن را تصحیح کرده و در کتابی با عنوان رسائل فی تاریخ المدینه به چاپ رسانیده است. مطالب این رساله جالب و خواندنی است لذا اولین بخش از ترجمه آن تقدیم می‌گردد. امید آنکه همگان از آن بهرمنند گردند.

وجود دارد و ما اینک از سمت قبله آغاز می‌کنیم؛ چرا که پیامبر ﷺ آنگاه که به مدینه هجرت کرد، از این سو به شهر درآمد.

باب اول جهت‌های چهارگانه مدینه، راه‌ها و درهای آن

در سوی قبله چهار راه وجود دارد. راه غایر، راه فرعی، راهی به سوی سوارقیه از شرق، و راهی به شرق. الجصه این راه‌ها را

فصل اول: در جهت‌های چهارگانه
و راه‌ها و درهایی که در آن چهار جهت

از طرف حَرّه به سوی قبا، قربان و عوالی- که سه روستا هستند- به همدیگر متصل می‌کند. شهر مقدّس مدینه در این سوی، یک دروازه در دیوار برانی دارد که قسمت اعظم آن را با آجر ساخته‌اند و آن را «باب قبا» خوانند. از آنجا می‌توان به قبا، قربان و عوالی رفت. در دیوار «الجوانی» نیز دری است که به «باب الصغیر» معروف است. این در بر روی مناخه بین دو دیوار قرار گرفته و بالای آن دارالحکومه محلی است. زندان‌های مردان و زنان در نزدیکی آن است. و آن نزدیک قلعه سلطانیّه است که سلطان سلیمان خان فرزند سلطان یاوز سلیم خان غازی بنا نهاد.

حرم مطهر از جانب قبله دری ندارد. در آنجا پنجره‌هایی است که مقابل حرم شریف واقع شده و به باغ جنوبی مسجد مُشرف است و آن در خانه‌های آل عمر بن خطاب قرار دارد که به «دیار العشره» معروف است.^۱ در مقابل پنجره‌های مذکور و در ضریحی که مرقد و حجره شریف را احاطه کرده، در کوچکی شبیه به پنجره وجود دارد که در همه حال بسته است و گویی هرگز باز نشده. این در، در میان مردم به «باب توبه» شناخته می‌شود؛ زیرا این باب که در گذشته از نقره در موازات ضریح

ساخته شده و در مکان آن ستاره‌ای طلائی قرار داده شده، بدون شک در مقابل صورت شریف رسول خدا قرار دارد.^۲

اما جانب شرقی شامل دو راه است؛ یکی راه حناکبه است که از آن راه به سمت شرق می‌روند و راه دوّم راه خَتَق است. در زمان اختلاف و درگیری راهزنان در راه اصلی مکه مکّمه به رهبری ابن رشید، مسیر حاجیان از این راه بوده است. در آن قسمت دو در وجود داشت که یکی از آنها در دیوار برانی، در جوار بقیع بود که به «باب العوالی» شهرت داشت و دیگری در دیوار «جوانی» بود که بدان «باب الجمعه» نام نهاده بودند. و آن، در روبروی در بقیع واقع بود.^۳ حرم شریف از آن قسمت دو در دارد؛ «باب جبرائیل» که الآن به باب الجبر معروف است و «باب النسا».^۴

مرقد و حجره معطر، از آن تنها یک در دارد که به «باب الزهراء» معروف است. از آن در، خادمان حرم صبح و عصر وارد و خارج می‌شوند.^۵

در سمت شامی (شمال) است راهی که به سوی حایط، حویط، کوه شمر و تیماء است و نیز راه کتانه که از طریق آن به وادی الحمض در آیند و راه مخیط به سوی شام و مصر و ینیع البحر در آن سو است و نیز آمد

تعلیم و آموزش کودکان. در آن هشت مکتب برای تعلیم قرآن و یک مکتب برای تعلیم زبان فارسی اختصاص داده شده است و در یکی از آن سالها مکتب ارشدیه را ساخت تا فنون مختلف؛ چون نحو، صرف، زبان ترکی و نقاشی را تعلیم دهند.

در دوم برای ذخیره زیتون است و آن باز نمی‌شود مگر هنگامی که لوازم و وسایل حرم شریف از سوی آستانه عالی (استانبول)، از اوقاف همایونی و از مصر و شام در ایام حج برای حرم شریف می‌آمد و آنها عبارت بودند از زیتون سبز، شمع و چراغ‌هایی از بلور، حصیر و شمع ساخته شده از روغن ماهی و شمع سفید کافوری که نوع بزرگ آنها را برای محرابها و نوع متوسط آنها را برای داخل حجره معطر در هر شب استفاده می‌کنند.

ضریح مطهر از جانب شام تنها یک در دارد که به «باب الشامی» معروف است و در جنوب دکه اغوات (ایوان صفه) قرار دارد. این در برای خدمت‌گذاران حضرت سید کائنات است و از این در است که هر شب در ماه رمضان بعد از نماز تراویح، شمع را به حجره معطر وارد و خارج می‌کنند.^۶

اما در سمت غربی، در آن است راه شاهی که راه جدید است و راه «ملف» و راه

و شد حاجیان و کاروانها دائماً از این راه است. محل تلاقی راه‌های مذکور «ثنیة البلدة الطاهرة» است که اکنون به بنای «یوسف پاشا» مشهور است.

در این سمت سه دروازه وجود دارد، دروازه‌ای در دیوار برانی، غرب قلعه سلطانیه، که به «باب الجبل» معروف است و مراد همان کوه «سلع» است که به آن «باب الکومه» نیز می‌گویند و از آنجاست راه مساجد چهارگانه به سوی عنابس و جرف. و نیز «الحوکه» که به کوه الفقره چسبیده است و در آن قبیله احامده ساکن بودند.

در دیوار جوانی دو در وجود دارد:
 ۱- «باب الشامی» در شرق قلعه مذکور.
 ۲- «باب المجیدی» نزدیک سحیمی؛ جایی که محل تلاقی آب‌های وضوخانه‌های اطراف حرم شریف قرار دارد. این باب را مرحوم سلطان عبدالمجیدخان، فرزند سلطان محمود خان عثمانی به هنگام به ترمیم بنای حرم شریف در سال هزار و دویست و هفتاد و هفت تجدید بنا کرد.

حرم شریف از سمت شام دو در دارد: در نخست «باب التوسل» است که سلطان عبدالمجید خان آن را احداث کرد. در اطراف و بالای آن است کتابخانه مجیدیه برای

دروازه در المناخه است که اکنون به مسجد غمامه شهرت دارد. آن تخته سنگها هزار ذراع بود که اکنون چیزی از آن، جز از باب المصری تا باب السلام نمانده است. قسمت خارجی باب المصری تا آستانه مسجد مصلی در زیر خاک مدفون است و اکنون نیز همچنان بین مغازه‌های گندم فروشی زیر خاک است.

حرم شریف پیامبر از جانب غربی، دو در دارد. یکی از آنها باب السلام است که بزرگترین در حرم شریف است و بیشترین آمد و شد را به ویژه در موسم حج دارد و دیگر باب الرحمه است و آن از حیث آمد و شد و ازدحام جمعیت در ردیف بعد قرار دارد. حجره معطر از جانب غربی، یک باب در روضه مطهره دارد که به «باب الوفود» معروف است. این در باز نمی‌شود جز در امور بسیار مهم؛ مانند درخواست کمک از خداوند برای دولت، هنگامی که در جنگ با دشمنان در تنگنا قرار می‌گیرد و برای از بین بردن وبا یا قحطی شدید. زمانی که این در را باز کنند، خادمان حرم، قرآن عثمانی را، که در حجره معطره محفوظ است و به خط کوفی روی پوست آهو نوشته شده، خارج می‌کنند و آن را جز فردی عالم و صالح نمی‌خواند و مرگ او حتمی است و

«الغایر» که به راه «القاحه» شهرت دارد و نیز راه «فرع». راه غایر و فرع در کنار چاه ماشی به هم متصل می‌شوند، که مسافت آن از مدینه منوره با شتر ده ساعت و با اسب شش ساعت راه است. محل پیوست راه‌های چهارگانه در ذوحلیفه است که اکنون به آبار علی شهرت دارد و آن میقات حاجیانی است که از مدینه منوره می‌آیند و در آن سمت، در دیوار «برانی»، یک دروازه وجود دارد که بین تکیه مصری و سربازخانه سلطانی (قائمه سلطانی) واقع شده و به «باب العنبریه» معروف است^۷ این دروازه بیش از سایر دروازه‌ها، برای ورود قافله‌ها و کاروانهای بازرگانان، حاجیان و زیارت کنندگان استفاده می‌شود و همچنین در هر سال کاروان حاجیان مصری با نظامیان، در کنار آن فرود می‌آیند. همان گونه که حاجیان شامی در کنار باب الشامی فرود می‌آیند.

در دیوار «جوانی» دروازه‌ای وجود دارد که مشهورترین دروازه دیوار «برانی» است و به «باب المصری» شناخته می‌شود. این دروازه در بین بازار قرار گرفته و از تخته سنگهای بزرگ همانند سنگ فرشهای تراشیده شده از آستانه باب السلام تا آستانه مسجد مصلی العید ساخته شده است. این

است و در آن مسجدی است که بر اساس تقوی بنا نهاده شد؛^۹ مسجدی زیبا و بزرگ، با گنبدی گچکاری شده، که دارای منبر و جایگاه چوبی برای مؤذن است. مناره آن دارای دو بالکن است و در صحن مسجد گنبد کوچکی قرار گرفته که به «مبرک الناقه» (محل نشستن شتر) معروف است. اینجا محلّ نزول آیه است. همچنین طاقی کوچک و محرابی در سمت شرقی محراب بزرگ قرار داده شده است. اما محراب پیامبر ﷺ که در آن واقع شده، محلّ اولین ستون محراب بزرگ به سمت شمالی است و در وسط آن باغی کوچک قرار گرفته که دارای نخلها و چاه کوچکی است از سمت غرب آن و روبروی در کاروانسرا و در جنوب آن باغ مرحوم نور الدین شهید قرار گرفته است.

از چاه‌های موجود می‌توان به چاه اریس اشاره کرد. گنبد‌های زیادی در مسجد بزرگ واقع است که تفصیل آن در کتاب «الخلاصه» آمده است.^{۱۰}

در حره، نزدیک باغ معروف به قویم، مسجد کوچک بی‌سقفی است، که به مسجد مصیح معروف است. این مسجد در راهی است که پیامبر ﷺ با ابوبکر به هنگام هجرت به مدینه از آنجا عبور کرد.^{۱۱}

بعد از سه روز به لقاء پروردگارش می‌شتابد و یا یک سال بر او می‌گذرد و از دنیا می‌رود.^۸

در روزگار ما خطیب محمد علی بالی آن قرآن را خواند و بعد از سه روز در گذشت. از علمای دیگر، سید عبدالله دراجی تونسلی، سید محمد فرزند سانوسی فاسی، شیخ عبدالغنی هندی نقشبندی آن را خواندند و یک سال بر آنها نگذشت که از دنیا رفتند. این قرآن شریف همان است که خون عثمان بن عفان بر آن ریخته شده است، این نسخه و نسخه دیگری که خط آن دقیق‌تر و خالی از خطاست و گفته می‌شود به خط سرور ما علی بن ابی‌طالب رضی الله عنه است و بر روی پوست آهو نوشته شده، هر دو در صندوقی نگهداری می‌شود که روی آن پارچه حریر سبز رنگ پوشانیده‌اند. و این صندوق در داخل حجره معطر در سمت غربی رأس شریف رسول خدا قرار دارد که شمعدانی از طلا نیز بر روی آن است.

فصل دوم

آثار، قبور و چاه‌های واقع شده در جهات چهارگانه:

در سمت جنوب، روستای قبا واقع

مناره دارد. همچنین مسجدی قدیمی، بدون مناره نیز پیرامون منطقه تا جور واقع شده است. در این بخش و در داخل دیوار «جوانی» چیزی وجود ندارد.

در سمت شرق، روستای «عریض» قرار دارد و آن اکنون تخریب شده است. در قسمت بالای حره، روبروی کوه احد مرقد جناب علی العریضی فرزند امام جعفر صادق علیه السلام قرار گرفته است. این مرقد دارای مسجد سقف‌داری است و در کنار گنبد مسجدنیز گلدسته‌ای سرپاست. در قسمت غرب مقام مزرعه‌های بسیار، با چاه‌های فراوان وجود دارد که به «مزرعه‌های ابورشید» معروف است و فاصله بین این مکان با مدینه منوره، از طریق حره شرقی به صورت پیاده، یک ساعت و برای سوار کار کمتر از یک ساعت است.^{۱۳}

در قسمت یاد شده، بعد از فرود از بالای حره به دشت، که به محله «باب الجمعة» شهرت دارد و در سمت چپ کسی که از مدینه به سمت عریض می‌رود، «مسجد الاجابه» قرار دارد. این مسجد از مساجد سرپا و موجود است و در میان باغهایی که در بلندی قرار گرفته‌اند واقع شده است.^{۱۴} در سمت قبله، پشت باغ معروف به عنبریه، نزدیک مزارع سمت حره

روستای دوم «قربان» است که در شرق قبا قرار گرفته و در آن مسجد «فضیخ» در رود ابی‌جید واقع شده است. این مسجد سقف ندارد و از چاه‌های موجود این روستا می‌توان به چاه «العهن»، که اکنون نیز مورد استفاده مردم است، اشاره کرد.^{۱۲}

روستای سوم «عوالی» است که در شرق قربان واقع است. این روستا در وسعت و زیادی نخل به اندازه قبا و قربان است. گفتنی است که آب روستای قبا گوارا و خالص و آب قربان ناخالص است. از آنجا که در این دو روستا آب مناسب وجود دارد، میوه‌ها و گل‌های متنوع و فراوان یافت می‌شود. آب عوالی از آب این دو روستا پست‌تر و ناخالص‌تر است. از چاه‌های موجود عوالی می‌توان به چاه «العریس» و «الفقیر» اشاره کرد و همچنین محل خوردن آب مادر ابراهیم، فرزند حضرت پیامبر صلی الله علیه و آله نیز در این روستا واقع است. هوای عوالی از بقیه روستاها پاکیزه‌تر است. در فاصله بین این روستا و مدینه نخلستانهای بسیاری وجود دارد.

مسجد عمر فاروق در همین ناحیه، در محدوده دیوار محله مناخه، نزدیک کانال ابو‌جید قرار گرفته است. این مسجد یک

الصادق [علیه السلام] نیز در آن قرار گرفته است.^{۱۶} در سمت جنوبی گنبدی است که چیزی در آن واقع نشده و به گنبد «قبة الاحزان» معروف است و شیعیان (از عجم) و دیگران در موسم حج آن را زیارت می‌کنند.^{۱۷}

در سمت شرق مسجد ابی بن کعب قبور بسیاری قرار گرفته، که از آنهاست قبور شیخ محمد سمان مدنی و فرزندانش. در شرق آن قبور، گنبد امّ المؤمنین‌ها^{۱۸} واقع است؛ از جمله قبر عایشه می‌باشد. بر قبر هفت نفر آنها یک گنبد قرار دارد. قبر میمونه همسر دیگر پیامبر ﷺ در مرز حرم مکه در حدیبیه واقع شده و قبر خدیجه بنت خویلد نیز در دژه نور در مکه قرار گرفته است. در سمت شرق گنبد همسران، گنبد دختران حضرت رسول ﷺ، یعنی زینب و رقیه و ام‌کلثوم است. در سمت شمال، گنبد همسران پیامبر و گنبد عقیل بن ابوطالب واقع شده که در آن گنبد، قبر سفیان بن حارث و عبدالله فرزند جعفر طیار نیز قرار دارد. نزدیک در این بقعه، جنب ستون شمال شرقی، قبر سعد بن ابی‌وقاص است. در شمال گنبد عقیل بن ابی‌طالب، گنبد مالک بن انس و در شرق آن و متصل به گنبد مالک، گنبد عبدالله بن عمر و در

شرقی که به «دشّم» معروف است، سه گنبد قرار گرفته است که صحن یکی از آنها با سنگ سیاه ساخته شده و مردم روزگار ما آن را محل نزول سوره مائده می‌دانند. گنبد دوم محل دفن دل‌دل استر پیامبر ﷺ است و سومین گنبد یاد شده، روشن نیست که مربوط به چیست.

در سمت شرق بقیع دو گنبد واقع است؛ یکی از آنها مقبره ابو سعید خدری انصاری است و در کنار آن گنبد فاطمه بنت اسد مادر حضرت علی بن ابی طالب [علیهم السلام] قرار دارد.^{۱۵} پس از آن بقیع است که در خارج از دیوار سلطانی «جوانی» مقابل باب الجمعة مذکور واقع شده است. این قبرستان دارای ده گنبد و بقعه و یک مسجد معروف به مسجد ابوکعب است. در سمت جنوبی آن گنبد آل‌البيت العظام واقع شده و آن بزرگترین گنبد است. در قسمت در شمالی آن برخی از سادات مدفون گردیده‌اند. در سمت در غربی بقعه‌ای قرار دارد که مدفن برخی از امیران مدینه، از اشراف بنی‌حسین می‌باشد. بنا بر قولی قبر حضرت فاطمه زهرا [علیها السلام] نیز در آن واقع است، همینطور قبر حضرت عباس ابن عبدالمطلب رضی الله عنه و قبرهای حضرت امام حسن مجتبی و حضرت جعفر

شرق آن گنبد عثمان ابن مظعون است که اولین مدفون در بقیع می‌باشد. سنگ لحد او را پیامبر اکرم صلی الله علیه [وآله] وسلم خود با دستان مبارکش در قبر گذاردند و سپس فرزند خویش؛ یعنی ابراهیم را کنار آن دفن کردند. بنابر روایات صحیح، عبدالرحمن بن عوف و ابوهریره هم در کنار آنها هستند.

در سمت شرق آن و در وسط بقیع مجاور در شمال غربی، قبور شهدای احد قرار دارد که پیش از صدور فرمان رسول خدا ﷺ مبنی بر دفن شهیدان در میدان جنگ، به این مقبره انتقال یافته و مدفون شده‌اند. در کنار این قبور، بخشی برای دفن عامه مردم اختصاص یافته است.

در قسمت آخر بقیع، در سمت شرقی، گنبد بسیار بزرگی است. در این گنبد قبر عثمان بن عفان قرار دارد.

در ناحیه شمالی آن، چسبیده به دیوار شمالی، گنبدی است شبیه به گنبد همسران و دختران پیامبر که قبر حلیمه دایه پیامبر اکرم ﷺ در آن است و در پشت آن، پنجره کوچکی نیز وجود دارد. از سمت شرق آن، خارج از دیوار بقیع، گنبد فاطمه بنت اسد به چشم می‌خورد که پیشتر بدان اشاره شد.

اطراف قبرستان بقیع را دیوارهای

گچی فرا گرفته و پنج در دارد: سه در آن در سمت غرب و دو در، در سمت شمال واقع است. یکی از درهای غربی روبروی گنبد آل‌البیت العظام است که این در، ویژه داخل کردن جسد هایی از نخاوله^{۱۹} است که در حرم شریف بر آنها نماز نخوانده‌اند. در دوم غربی، روبروی باب الجمعة است و از آن در جسد های اهالی و مجاوران منطقه و نیز حجاج و زائران را وارد می‌کنند و آن در پیوسته باز است.

و اما سومین در غربی در گوشه میانی سمت شمال قرار گرفته است. این در نزدیک مقبره های شهیدان احد است و باز نمی‌شود مگر در صورت وقوع مرگ های ناگهانی؛ چرا که این در به وضوخانه بزرگ نزدیک است.

اما درهای شمالی بقیع؛ یکی از آنها نزدیک به وضوخانه است و دیگری مقابل گنبد مالک بن انس قرار دارد. این در به هنگام عیدها گشوده می‌شود؛ زیرا مردم همه ساله بعد از فراغت از نماز عید فطر و قربان، به زیارت بقیع می‌شتابند و ازدحام به وجود می‌آورند.

در میان بقیع و بقیعی که در آن دو خانم بزرگوار، صفیه و عاتکه خواهرهای حمزه [رضی الله عنه] مدفون گردیده‌اند، راهی است

آن است.

در جوار حرم شریف، مقابل باب الجبر، مهمانسرای ایرانیها است. و در جنوب آن گنبد مرحوم نجم‌الدین زنگی واقع است.

نقل شده که وی به برادرش پادشاه اصفهان وصیت کرد او را در آنجا دفن کنند؛ از این رو جسد ایشان را از اصفهان به حله و از آنجا به مکه مکرمه انتقال دادند و بعد از طواف دادن پیرامون بیت الله الحرام به مدینه منوره بردند و در آنجا نیز به قبر پیامبر صلی الله علیه [وآله] وسلم طواف دادن و سپس در گنبد یاد شده به خاکش سپردند. فاصله بین آن گنبد و حرم پیامبر پنج ذراع و فاصله آن تا مرقد شریف پیامبر پانزده ذراع است. در جانب جنوب آن، گنبد دیگری است که در قسمت شرق حرم شریف واقع شده است و بقعه ابوشجاع، یکی از علمای شافعی، در آن است. در قسمت جنوبی قبر ابوشجاع، خانه عثمان واقع است که در آن شیخ حرم پیامبر ساکن بوده است.

در قسمت غربی، قبر عثمان بن عفان قرار گرفته و در آن مقابل در خانه‌های آل عمر است که در این زمان به «دیار العشره» معروف است و بین آن و خانه ابو ایوب

که به سمت محله جزع در باب الجمعه و از آنجا به مسجد اجابه و به مدخل محله هتیم - که در بالای قسمت حرّه شرقی است - و از آنجا به مرقد عریض و مزرعه‌های اطراف می‌رود و از آنجا به سوی راه شرقی و به راه حناکيه و دیگر راه‌ها می‌توان رفت.

محلّی که (عمّه‌های پیامبر) مدفون گردیده‌اند، بخشی از قبرستان بقیع است، لیکن آنگاه که سلطان سلیمان خان قانونی، به سال هفتصد و پنجاه هجری دیوار جوانی را با سنگ و گچ بنا نهاد، بیشتر قبرستان بقیع در شهر مدینه ماند. و بعد از نبش قبرها، خانه‌های بسیاری در آنجا ساخته شد و آنجا به صورت منطقه‌ای مستقل درآمد که الآن به «منطقه اغوات و خادمان حرم شریف» معروف است. پیرامون گنبد‌های عمه‌های پیامبر ﷺ را دیواری سنگی و گچی فرا گرفته و دری نزدیک گنبد صغیه وجود دارد که در آنجا دیگر کسی مدفون نمی‌گردد. این در، در ایام حج برای زیارت باز است.

در شرق این مکان مقدّس، داخل دیوار جوانی، در سمت راست، از داخل باب الجمعه گنبد بزرگی وجود دارد که قبر اسماعیل فرزند امام جعفر صادق [ع] در

رجبیه، در قرن دهم در جنگ بنی علی (علویان ساکنان عوالی) کشته شدند. در مجاورت آنها، چشمه دیگری از چشمه عباس طیار مدنی است که نزدیک گنبد ثنایا است. قبة ثنایا محل شکستن دندانهای پیامبر در جنگ احد است که آن را حاج رامز پاشا، داماد مرحوم سلیم بیگ ماینجی از اهالی آستانه بنا نهاده است.^{۲۳}

در قسمت شمالی گنبد ثنایا و در پایین کوه، مسجدی است بدون سقف که به محل نزول آیه کریمه معروف است.^{۲۴}

در قسمت شرق مسجد سیدالشهدا مخزن یا حوض بزرگی است که به هنگام نزول باران پر از آب می‌شود تا زائران بتوانند پیوسته از آن استفاده کنند. این مخزن توسط مرحوم سنان پاشا، یکی از وزیران دولت عثمانی ساخته شده است. در جنوب مسجد و حوض آب، جبل الرماة^{۲۵} واقع شده که به «عینین» نیز معروف است. در پایین کوه، از سمت شرق، مسجد کوچکی است که گویند پیامبر صلی الله علیه [وآله] وسلم وقتی برای جنگ احد از مدینه خارج شدند شب را در آنجا سپری کرده، صبح به جنگ رفتند؛ یعنی آنجا اقامتگاه ایشان در آن شب بوده است. در قسمت شرق این مسجد بقعه زیبایی وجود

انصاری- که خوابگاه شتر (ناقه) پیامبر اکرم صلی الله علیه [وآله] وسلم به هنگام هجرت به مدینه بوده است^{۲۰}، راه دیگری وجود دارد که به منطقه اغوات می‌رود و در خانه مشیخه جلیله در آن است. در جوار خوابگاه ناقه، خانه نایب حرم واقع است. مقابل آن، خانه نایب کتابخانه بزرگ مرحوم عارف حکمت بیگ، شیخ السلام آستانه قرار دارد. در این کتابخانه کتاب‌های نفیسی موجود است که در کتابخانه‌های دیگر یافت نمی‌شود. از اموالی که به آستانه وقف می‌گردد، برای آن کتابخانه به طور ماهانه هزینه می‌شود.^{۲۱}

در سمت شمالی، کوه احد است. در دامنه جنوبی کوه احد و در کنار رود شظا که اکنون به آبراه حمزه معروف است- مسجد حضرت حمزه رضی الله عنه واقع شده است. حمزه شیر خدا و شیر رسول خداست. او عموی پیامبر و سیدالشهدا بود. مرقد شریف ایشان و مرقد عبدالله بن جحش که از مهاجرین بود، در این مسجد واقع است.^{۲۲}

در ناحیه غرب مسجد، در قسمت الضمد دایره‌ای برگرد قبور شهدای احد کشیده شده است. آن دایره‌ای که از سمت شمالی مسجد کشیده شده، مکان کشته شدگان مدینه است که آنان به هنگام زیارت

است که به سوی شهادی احد حرکت می‌کند.^{۲۷} در قسمت غرب حرّه شرقی و در شاهراه بر روی بخشی از منطقه حرّه مسجدی وجود دارد که سقف ندارد و آن به «مسجد مستراح» معروف است.^{۲۸} در محله جزع صدقه، مسجد کوچکی است که آن هم بدون سقف است. این مسجد نزدیک رود عین الصدقه است که به «مسجد ابوذر غفاری» رضی الله عنه، شهرت دارد.

نزدیک ثنیه (ثنیه الوداع) در قسمت راست از داخل، که به دیوار باغ معروف به زکی متصل است و در غرب باغ معروف به داوودیه قرار دارد، بقعه‌ای است که در آن قبر سید محمد زکی الدین حسنی، فرزند حسن مثنی، فرزند امام حسن علیه السلام وجود دارد. ایشان در زمان عباسیان، به دلیل بیعت مردم مدینه با وی کشته شدند. در قسمت شمال این گنبد ثنیه است که روی آن ایوان یوسف پاشا واقع است که امروز به «قُرین» معروف است.^{۲۹}

در قسمت شمال قُرین یاد شده، کوه ذباب است که به «قُرین پایین» مشهور است. بر آن کوه مسجدی است که پیامبر صلی الله علیه و آله به هنگام حرکت به یکی از جهات برای جنگ در آنجا نشانه یا پرچم نصب کردند.^{۳۰}

دارد که به «قبة مصرع» معروف است و آن جایی است که حضرت حمزه سید الشهداء در آنجا از اسب خود فرو افتاد و به روی زمین آمد و مشرکان اطراف او را احاطه کردند. پس زره ایشان به زمین افتاد و وحشی حبشی او را با نیزه از ناحیه پهلو مجروح ساخت. آن گنبد را هم حاج رمزی پاشا بنا نهاد.^{۳۱} در کنار آن خانه‌ای وجود دارد که نزدیک به در آن باغ کوچکی است دارای درخت‌های نخل و برای آبیاری آن از آب چاه یا آب باران استفاده می‌کنند. در جبل الرماة خانه‌های بسیاری از سنگ و خشت ساخته شده‌اند. این خانه‌ها از آن افرادی است که برای استفاده از آب و هوای خوب منطقه و در ایام ماه رجب برای زیارت حضرت سید الشهداء می‌آیند. تعداد این خانه‌ها زیاد است، چون افرادی که در شب دوازدهم رجب برای زیارت حضرت سید الشهداء می‌آیند بسیار زیاد هستند. آن شبها شباهت زیادی به شبهای منا دارد. بین مقبره حضرت و این شهر پاک، نزدیک باغ سالمیه و بر مکانی مرتفع مسجدی است بدون سقف که «مسجد شیخین» نامبردار است و اکنون به «مسجد درع» شهرت دارد. این مسجد در سمت چپ کسی است که به سوی مدینه می‌رود و سمت راست کسی

وجود دارد. از جمله مسجد فتح است که از جنگ احزاب باقی مانده است و بر دو کوچه‌ای که اکنون به مدرج مشهور است مسجد منارتین واقع شده و اکنون به گنبد خضر علیه السلام معروف است. در نقاط خارج از دروازهٔ عنبریه مسجد سقیا وجود دارد. چاه سقیا در کنار آن از چاه‌هایی است که اثر آن امروزه باقی است.^{۳۴} داخل آن منطقه در جهت غربی و کنار خیابان مسجدی با گلدسته‌ای کوچک قرار دارد که آن را حافظ بهرام‌آغا قزلار، یعنی از خادمان سرای همایونی زمان حاضر، بنا کرده است. در کوچهٔ کاتبیه مسجدی کوچک با مناره‌ای کوتاه است که به مسجد (نمازخانه) ابن سانوسی معروف است که ایشان ساکن جغوب و پیشوای سانوسیه است. آنگاه مسجد خاسکیه است که اکنون خسته خانه‌ای برای نظامیان گردیده است.^{۳۵} پس از آن مسجد مصلی است که در وسط مناخه واقع شده است. این مسجد امروزه در قسمت غرب مناخه موجود و دارای یک مناره است که به «مسجد ابو بکر صدیق» معروف است.^{۳۶}

و نیز مسجدی که بر سرپا است و نزدیک کوچه طیّار قرار دارد و آن به «مسجد علی بن ابی‌طالب» شهرت دارد.

در ناحیهٔ شمالی شهر: چاه «حاء» روبروی باب المجید، در قسمت شمال حرم شریف قرار دارد و چاه «بضاعه» نزدیک باب شامی واقع است. این چاه در باغی است که اکنون به «بضاعه» شهرت دارد.^{۳۱} در داخل قلعهٔ سلطانیّه مسجد عثمان بن عفان است. این مسجد مناره و ایوانی دارد که روی دروازهٔ قلعه یاد شده قرار گرفته است.

اما از سمت غرب، مسجد شجره^{۳۲} و مسجد معزّس^{۳۳} در ذوالحلیفه قرار دارند که اکنون به «آبار علی» معروف است. مسجد شجره را در سال هزار و هفتاد هجری فردی از اهالی کشور هند، بعد از کسب اجازه از دولت عثمانی بنا نهاد. مسجد معزّس در جنوب مسجد ذوالحلیفه و میقات ساکنین مدینه به هنگام حج است.

در محلهٔ بنی دینار، چاه عروه فرزند زبیر بن عوام در کنارهٔ رودخانهٔ عقیق واقع است. در قسمت شمال حرّهٔ غربی و بر جانب حره، مسجد ذوقبلتین واقع شده است. از قسمت شمال در منطقه‌ای معروف وادی ابراهیم چاه رومه از چاه‌های باقی مانده است که عثمان بن عفان آن را وقف نمود.

در قسمت غرب کربلا - سلح چهار مسجد

در کوچه طوال قبر عبدالله پدر رسول الله صلی الله علیه [واله] قرار دارد که مقام و جایگاه زیبایی است و همواره از سوی علاقمندان زیارت می‌شود.^{۳۷}

در جهت غربی چسبیده به دیوار «جوانی» داخل شهر، مسجد صحابی گرانقدر، مالک بن سنان از شهدای احد واقع است. ایشان در مدینه منوره مدفون است.

● پی‌نوشتها:

- ۱- خانه آل عمر بن الخطاب یا دار العشره، در توسعه اول سعودی از بین رفته است و امروزه در آن مکان که دیوار جنوبی و سمت قبله مسجد النبی ﷺ است هیچ پنجره‌ای ندارد. «مترجم».
- ۲- این در امروزه در مقابل روضه شریف در توبه قرار دارد. بهتر است بگوییم این در موازی سر پیامبر خدا ﷺ واقع شده و در مقابل صورت آن حضرت پنجره‌ای است دایره‌ای شکل که در دیوارهای ضریح سمت قبله قرار دارد. «مترجم»
- ۳- امروزه این دروازه‌ها وجود ندارند.
- ۴- در دوران سعودی در دیگری در این سمت باز شد که باب البقیع نام گرفت.
- ۵- این در امروزه در دیوار شرقی حجره و ضریح مطهر است که در نزدیکی باب جبرئیل واقع شده است. گفتنی است در خانه حضرت زهرا رضی الله عنها سمت خارج مسجد در این مکان بوده که پس از رحلت رسول خدا ﷺ مورد هجوم قرار گرفت. «مترجم»
- ۶- امروزه از این در، که به محراب النهجد یا محراب حضرت فاطمه رضی الله عنها چسبیده بوده، اثری نیست.
- ۷- این دروازه امروز هم در کنار میدان عنبریه یا میدان راه آهن موجود است. «مترجم»
- ۸- این مطلب از مسائل خرافی و بدعت آمیز است، چه ارتباطی است بین خواندن این قرآن و مرگ «مصحح».
- ۹- ﴿لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ﴾؛ «مسجدی که از اولین روز (هجرت به مدینه) بر اساس تقوا بنا شد. شایسته‌تر است تا در آنجا به نماز بایستی». این آیه زمانی نازل شد که پیامبر خدا ﷺ از جانب گروهی از منافقان برای گزاردن نماز در مسجدی به نام ضرار که محل توطئه و دسیسه و ضیافت آنها بود دعوت شد. خداوند در آن هنگام به رسولش فرمود: ﴿لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا﴾؛ «هرگز در آنجا به نماز نایست»، «مترجم».
- ۱۰- قسمتهایی که مؤلف توصیف می‌کند، همه در داخل توسعه دوم سعودی وارد شده و امروزه از آن باغ و چاه اریس که محل افتادن انگشتر پیامبر ﷺ از دست عثمان بوده، اثری نیست. «مترجم»
- ۱۱- از مسجد مصبح امروزه جز دیوارهای مخروبه آن، چیزی نمانده است. این مسجد بالای تپه مرتفعی در

- جنوب غربی قبا قرار دارد. جهت تسمیه آن به این نام آن است که پیامبر ﷺ به هنگام هجرت در صبح، ابتدا به این مکان وارد شده‌اند. «مترجم»
- ۱۲- مسجد فضیخ در مکان نزول آیات تحریم شراب ساخته شده است. فضیخ در لغت به معنای شراب انگور یا عصیر العنب است و بعضی درختان خرما را نیز گفته‌اند. این مسجد امروزه در منطقه عوالی است و سمت راست کسی است که به سوی بیمارستان وطنی و کوچه مجاور آن می‌رود. مسجد دارای چهار گنبد و ۱۹ متر طول است. «مترجم»
- ۱۳- مسجد و مقبره علی عریضی امروزه نیز در مسیر فرودگاه (شش کیلومتری) مدینه در دنباله شرقی کوه احد، در روستای معروف عریض موجود است اما از جهت بازسازی چندان توجهی به آن نشده است. «مترجم»
- ۱۴- مسجد الاجابه یا مباحله در مکانی بنا گردیده که واقعه مباحله در آن انجام شد. مباحله در دوران رسول خدا ﷺ و مسیحیان نجران در این مکان انجام شد. ﴿فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ﴾ در سال ؟؟؟ این مسجد را تخریب و به جای آن مسجد بزرگی ساخته و آن را مسجد ملک فهد بن عبدالعزیز نام نهادند و بدین وسیله آن واقعه تاریخی را محو ساخته‌اند. «مترجم»
- ۱۵- قسمتی که فاطمه بنت اسد (بنا بر روایت اهل سنت) و ابو سعید خدری مدفون هستند، سمت شمال شرقی بقیع و آخرین حد شمالی آن است. البته در دوران سعودی گنبد و بارگاه مقابر بقیع را تخریب کرده‌اند و امروزه تنها قبر آنها بدون نام و آثار موجود است. «مترجم»
- ۱۶- گنبد، ضریح و بارگاه این قبور شریف در دوران سعودی تخریب شده است. «مترجم»
- ۱۷- منظور بیت الاحزان و محل عزاداری و گریه کردن حضرت زهراؑ در مرگ پدر در قبرستان بقیع است که امروزه گنبدی بر فراز آن نیست.
- ۱۸- منظور از قبور ازواج رسول خدا ﷺ از جمله عایشه، سوده، حفصه، ام سلمه و سایر همسران رسول خدا ﷺ هستند که در بقعه‌ای دفن شده‌اند البته گنبد و بارگاه آنان در دوران سعودی تخریب شده است. «مترجم»
- ۱۹- مقصود از نخاوله شیعیان مدینه هستند که چون شغل آنان کشت نخل است به نخاوله معروف شده‌اند. آنان عمدتاً در محله عوالی و قریان امروزی سکونت دارند. «مترجم»
- ۲۰- این خانه‌ها امروزه در توسعه سعودی از بین رفته است. خانه ابو ایوب انصاری تا سال ۶۳ نیز همچنان پای بر جا بود و در آن سال در توسعه سعودی داخل و تخریب شد. «مترجم»
- ۲۱- کتابخانه عارف حکمت پاشا روبروی مسجد النبی (سمت قبله) قرار داشت که اینجا قبلاً خانه حسن بن زید بن علیؑ بوده است. این کتابخانه یکی از مهمترین کتابخانه‌های مدینه بوده که در توسعه جنوبی حرم مطهر تخریب و کتابهای آن به مکتبه ملک عبدالعزیز در سمت شمال مسجد النبیؑ منتقل شد. «مترجم»

- ۲۲- در گذشته بر قبر حضرت حمزه و عبدالله بن جحش و مصعب بن عمیر ضریح و بارگاهی ساخته بودند و بر فراز آن نیز مسجدی وجود داشت که به مسجد شهدا یا مسجد حمزه معروف بود لیکن در دوران سعودی این مسجد که مورد توجه زائران قرار می‌گرفت تخریب و قبور با زمین منسوخ گردید. پیرامون قبور نیز دیواری کشیده شد و دری نصب گردید تا مانع ورود زائران به قبرستان باشد. مسجد حمزه‌ای که امروزه در کنار قبرستان وجود دارد، جدید است. «مترجم»
- ۲۳- در مکان قبة الثنایا که دندانهای رسول خدا ﷺ در جنگ احد آنجا شکست، مسجدی ساختند که به همان نام معروف شد. از مکان این مسجد امروزه جز تلی از خاک چیزی باقی نمانده است. «مترجم»
- ۲۴- منظور، نزول فسخ در این مکان است که خداوند به هنگام جنگ احد بر پیامبر نازل کرد. در این مکان بعدها مسجدی ساخته شد که نام مسجد جبل احد یا مسجد فسخ بر خود گرفت. رسول خدا ﷺ در این مکان نماز ظهر و عصر روز نبرد احد را اقامه کردند و چون در این مکان جا برای حضور صحابه جهت اقامه نماز نبود، این آیه نازل شد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ انشُرُوا فَانشُرُوا يَرْفَعِ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ﴾ «مترجم»
- ۲۵- امروزه هیچ‌گونه خانه‌ای بر روی جبل الرماة وجود ندارد، اما آثار و بقایای دیوارهای مخروبه در آن مشاهده می‌شود. «مترجم»
- ۲۶- مسجد مصرع در توسعه اطراف قبور شهدای احد تخریب شد و هم اکنون اثری از آن نیست. «مترجم»
- ۲۷- وجه تسمیه مسجد الدرع به خاطر این است که رسول خدا ﷺ به هنگام حرکت به سوی منطقه احد در این مکان بیتوته کردند و هنگام استراحت زره یا درع خود را در این مکان بر روی زمین گذاشته و پس از اقامه نماز صبح به سوی احد حرکت کردند. این مسجد امروزه نیز وجود دارد. «مترجم»
- ۲۸- مسجد المستراح به آن سبب بدین نام خوانده شد که آن حضرت در این مکان به هنگام بازگشت از تبرد احد استراحت کرده‌اند. این مسجد امروزه نیز موجود است و در سمت راست کسی است که از مدینه به سوی مزار شهدای احد می‌رود. «مترجم»
- ۲۹- مکان ثنیه الوداع که بر منطقه‌ای نسبتاً مرتفع بوده، آخرین حد مرزی شهر مدینه را تشکیل می‌داده که مردم شهر از آنجا خارج می‌شدند. در آن مکان مسجدی به نام ثنیه الوداع ساخته شد. رسول خدا ﷺ در آن مسجد نماز گزارده‌اند. این مسجد تا سال ۱۳۶۳ شمسی یا قمری همچنان موجود بود که در آن سال تخریب گردید. «مترجم»
- ۳۰- رسول خدا ﷺ در جنگ خندق بر کوه ذباب پرچم عقاب را برافراشته که در مکان آن بعدها مسجدی ساخته شد. «مترجم»
- ۳۱- این چاه‌ها مکانی متبرک هستند، زیرا در دوران رسول خدا ﷺ آن حضرت از آب آن چاه‌ها وضو گرفته و یا آشامیده‌اند. «مترجم»

- ۳۲- مسجد شجره یا آبار علی یا ذوالحلیفه از میقاتهای احرام از سمت مدینه است که امروزه به طور بسیار با شکوهی و مساحت آن به چندین برابر گذشته رسیده است. «مترجم»
- ۳۳- مسجد معزز، محل استراحت و بیوته رسول خدا ﷺ در مسیر حرکت به سوی یکی از غزوات بوده است. امروزه اثری از این مسجد وجود ندارد.
- ۳۴- مسجد سقیا امروزه نیز موجود است و در نزدیکی پایانه (ترمینال) شهر در جوار میدان عنبریه یا راه آهن کنونی واقع شده است. اما از چاه سقیا اکنون اثری نیست. رسول خدا ﷺ از این چاه وضو ساخته‌اند.
- ۳۵- منظور از خسته‌خانه بیمارستان است که در آن خسته به معنای مریض و خانه به معنای مکان است. «مترجم»
- ۳۶- مسجد ابو بکر و مسجد مصلی و مسجد علی ﷺ در مکانهایی ساخته شده است که رسول خدا ﷺ در آنجا به اقامه نماز جمعه می‌پرداخته. این مساجد امروزه موجود است. «مترجم»
- ۳۷- قبر عبدالله پدر گرامی رسول خدا ﷺ در سال ۱۳۶۳ قمری یا شمسی تخریب و محل آن به ایستگاه ماشینهای سنگین تبدیل شد. «مترجم»